

Юрій МИЦИК (*Kuiv*)

**НОВА КНИГА ШВЕЙЦАРСЬКОГО ПРОФЕСОРА
З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА**

*Kappeler A. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. –
München, 2013. – 127 s.*

Ім'я відомого швейцарського славіста, професора Андреаса Каппелера, члена Австрійської академії наук і НАН України, добре знає українцям. Зацікавленням шановного славіста є історія Російської імперії, але практично з самого початку своєї наукової діяльності він приділяв увагу і тим народам, які перебували під владою останньої. З проголошенням незалежності Української держави Каппелер дедалі більше займається її історією, зокрема формуванням української нації та українським національним рухом. Його перу належить і низка монографій, одна з яких ("Kleine Geschichte der Ukraine" (München, 1994) – "Коротка історія України") нами була прорецензована¹. І ось перед нами нещодавно видана книга – Andreas Kappeler. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. (Козаки. Історія і легенди). Вона розрахована на широке коло читачів, тому в ній достатньо як на таку маленьку книгу карт (2), малюнків, картин і портретів (13), і фотографій (6). Є в ній також стислий перелік основних подій історії козацтва і подано їхню хронологію, список основної літератури німецькою та англійською мовами, іменний та географічний покажчик. Це, звичайно, дає можливість західноєвропейському читачеві глибше ознайомитися з козацтвом, про яке він (читач) безперечно чув, але в його уяві переплелися різні уявлення, нерідко фантастичні, зокрема для цього читача козацтво являє собою однорідну масу. Тому А. Каппелер подає історію козацтва в цілому, але чітко розрізняє українське – (дніпрове, запорозьке) і російське. Зазначимо одразу, що рецензувати дану книгу ми будемо з української перспективи і тому зупинятимемося переважно на сюжетах, пов'язаних з історією запорозького (або як пише автор – дніпрового) козацтва. Взагалі, в українській історіографії є роботи, присвячені не тільки українському козацтву XV–XVIII ст. (кубанському (особливо чорноморському, заснованому запорожцями), донському, яїцькому), але розглядати козацтво як єдине ціле в ній не прийнято. І тому, що українська історіографія була обмежена не тільки власними, досить нечисленними силами, а й цензурними умовами радянських часів, і об'єктивними причинами: справді, є низка спільних зовнішніх ознак (наприклад, військові звання – отамани, осавули, хорунжі тощо), але в усіх інших відношеннях вони різко розходяться, та й діяли українське й більшість російських козацтв у різні часи. Малувато

¹ *Мыцык Ю.* С любовью и уважением // Днепровская панорама (Дніпропетровськ). – 1995. – 8 серпня. Публікація даної рецензії в газеті була викликана тогочасним тяжким становищем видавничої справи в Україні.

спільного у запорозьких козаків, скажімо, із семириченськими чи забайкальськими.

А. Каппелеру добре відомий доробок слов'янських істориків, зокрема він відзначає праці російських (А. І. Агафонов, С. М. Маркедонов, Н. О. Мінінков, А. Л. Станіславський, Т. Г. Таїрова-Яковлева, Л. Б. Заседателева), українських (Віктор Брехуненко, Віктор Горобець, Олександр Гуржій, Юрій Мицик, Сергій Плохій, Валерій Смолій, Віталій Щербак), польських (Владислав Серчик, Збігнев Вуйцік, Мацей Франц) істориків. Звичайно, він добре орієнтується у джерелах з історії козацтва, серед яких назвемо, наприклад, праці авторів XVI–XVII ст.: Е. Лясоти, Г.-Л. де Боплана, Ж. Маржерета та ін.

Книга складається з 8-ми розділів і охоплює всю історію козацтва, включно із сучасним періодом (з 1991 р.). У першому розділі “Дикі розбійники – борці за свободу? Кліше та історичні образи” стисло згадуються фольклорні пам'ятки щодо козацтва, твори Гоголя і Шевченка, Словацького і Сенкевича, Байрона, Гюго, Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Брехта, Бабеля та Шолохова; музичні твори Ліста і Чайковського, полотна Рєпіна, тобто тих, хто найбільше прислужився формуванню історичного міфу козацтва. Потім А. Каппелер пропонує свою класифікацію російської історіографії козацтва, вирізняючи 5 основних груп (офіційна історіографія XIX – початку XX ст.; невелика група істориків з критично налаштованої інтелігенції; радянські та пострадянські історики; дослідники з числа козацьких емігрантів). Окремо характеризується українська історіографія, яка відводила і відводить козацтву більшу роль, ніж російська; є монолітнішою, ніж російська, наголошуючи на ролі українського козацтва як найважливішої рушійної сили ранньомодерної української нації. Назва другого розділу (“Походження козацтва”) чітко говорить про його зміст. А. Каппелер відносить початки козацтва до кінця XV ст. і пов'язує його виникнення насамперед з необхідністю боронити південні кордони України і Росії від турецько-татарських орд. Воно формувалося переважно з українців (запорозьке козацтво, яке Каппелер називає дніпровим) та росіян, решта – “татари, поляки, румуни, серби, кавказці і навіть поодинокі німці та євреї” (с. 13). Особливо різноманітним був національний склад терських козаків, у формуванні яких брали участь “чеченці, черкеси, осетини та інші північнокавказькі етноси, також грузини і вірмени, що знайшло відбиття у козацьких зачісках, одязі, зброї тощо” (с. 20). Далі у книзі характеризується життєвий простір перших козаків: пониззя Дніпра, Волги, басейн Дону, Яіка (Уралу), пізніше – Тереку; їхній спосіб життя (мисливство, рибальство і, звичайно, військова здобич), первісні організації й козацькі терміни (отаман, булава, бунчук тощо). Далі розповідається про перші об'єднання вільних козаків, причому відзначається роль князя Дмитра Вишневецького як засновника Січі на о. Хортиця (Мала Хортиця), підкреслюється особливості первісних козацьких товариств, причому велика увага приділяється австрійському посланцю на Запорозьку Січ Еріхові Лясоті та його щоденнику, в якому описуються устрій та функції Січі (с. 16–17), відзначаються особливості менталітету козаків, зокрема їхня волелюбність. Далі розповідається про боротьбу козаків проти турецько-татарської агресії, відзначаються їх найславетніші морські походи. Приділяється увага і формуванню реєстрового козацтва, зокрема відзначається, що під Хотиним

у 1621 р. під командою Сагайдачного було 40 000 козаків; ролі козацтва у Селянській війні початку XVII ст. під проводом Болотникова; детально розповідається про освоєння козаками Сибіру та завоювання Сибірського ханства Єрмаком (с. 24–26), причому відзначається, що сибірські козаки були і “провідниками царського колоніального панування” (с. 25).

А. Каппелер обрав правильну тональність, починаючи третій розділ книги (“Золотий вік дніпрових козаків”), де розглядається бурхлива історія повстань в Україні (кінець XVI – XVII ст.): “Козаки уособлювали ідеали свободи і рівності...”, а це входило в суперечність з реаліями тогочасної Східної Європи. Відзначається той факт, що більшість козаків були селянами, які тікали від панського гніту в степи. Українські повстання ставляться в один ряд з Жакерією (Франція), повстанням Уота Тайлера (Англія), Селянськими війнами XVI ст. в Німеччині та Угорщині. Каппелер наводить слова Еріка Гобсбаума, котрий окреслював козаків як “соціальних бандитів”, але схильний заперечити його оцінку, яка суперечить українському та російському фольклору, що героїзує козаків. Стисло торкнувшись повстання Косинського і Наливайка, Каппелер окремий підрозділ присвячує Національно-визвольній війні 1648–1658 рр., яку називає “Народним повстанням під проводом Богдана Хмельницького”, навіть “революцією” (с. 33), хоча тут містяться згадки і про гетьмана Сагайдачного – борця проти унії і покровителя православного братства. Приділено увагу біографії Хмельницького, приводу до повстання, союзу повстанців з кримськими татарами, перемогам 1648 р., боротьбі повстанців зі шляхтою, їхньому конфлікту з євреями (чисельність єврейських жертв оцінюється як мінімум у 20 000), тріумфальному поверненню повстанців до Києва. Наступний підрозділ (“Гетьманщина дніпрових козаків”) присвячений устрою козацької держави. Українськими істориками “Гетьманщина подається як рання національна держава”, а полякам та євреям нагадує, що “Хмельницький є руйнівником і вбивцею мас” (с. 33). При розгляді Переяслава 1654 р. говориться про різницю в оцінках української та російської історіографії: перша прославляє Хмельницького як “героя революції 1648 і засновника держави”, але критикує за підпорядкування Гетьманщини Росії, а друга розглядає Переяслав як вирішальний етап на шляху “воссоединения” України та Росії (с. 34). Потім стисло згадується шлях Гетьманщини у другій половині XVII ст. (Андрусів, розкол України, спроба Дорошенка повернути єдність України і перехід Гетьманщини під турецький протекторат, занепад Правобережної Гетьманщини, заселення Слобожанщини). У наступних підрозділах (“Гетьман Мазепа і цар Петро”, “Інкорпорація Гетьманщини в Російську імперію”) стисло говориться про біографію Мазепи, його походи проти кримських татар і Туреччини, відзначається розвиток освіти і культури на Лівобережжі (“козацьке бароко”), і врешті автор зупиняється на подіях 1708–1709 рр., які дістали діаметрально протилежну оцінку в українській та російській історіографії (с. 36). Поразка під Полтавою стала “поворотним пунктом в історії дніпровських козаків”. Політика Петра I та Катерини II призвела до дедалі більшого обмеження автономії Гетьманщини і врешті до її ліквідації, так само як і запорозького (і слобідського) козацтва. Трохи уваги приділено гайдамакам і Коліївщині 1768 р., яких прославив Тарас Шевченко (с. 37). Далі побіжно характеризується процес трансформації козацтва: пере-

творення старшини у дрібних поміщиків, а основної маси козацтва – у селян. Частина запорожців емігрувала в Османську імперію, а потім частина з них у 1828–1829 рр. повернулася на батьківщину (Азовське козацтво), ще частина після невдалих спроб закріпитися на берегах Бугу переселилася на Кубань. “У абсолютистській, централізованій... Росії не було місця для автономної Гетьманщини”, – констатує А. Каппелер, але козацький міф надихав “український національний рух XIX століття” (с. 39).

Назва розділу 4 (“Донське козацтво та повстання у XVII і XVIII століттях”) чітко говорить про його зміст. Автор розповідає про строкатість національного складу донців, серед яких, крім російської більшості, були українці (запорозькі козаки), “татари, калмики, черкеси та окремі турки, поляки, греки” (с. 40), специфіку устрою дончаків, зокрема у їхніх стосунках з російським царем. Далі йде розповідь про повстання Степана Разіна, Кіндрата Булавіна, Омеляна Пугачова, окремий підрозділ присвячено терському та яйцькому козацтвам. Завершує цю оповідь підрозділ “Кінець вільного козацтва”.

Розділ 5 (“Лояльна служба царю: козацьке військо у XIX та на початку XX століття”) подає відомості про формування 11-ти козацьких військ від Дону до Уссурі, їхню чисельність та територіальне розташування, особливості землеволодіння, участь козаків у війнах Росії як особливої “воєнної касти”, несення ними прикордонної служби, роль козаків як поліцейських груп, зокрема у придушенні польських повстань 1831 та 1863–1864 рр., ставлення козаків до революції 1917 р. У розділі 6 (“Козаки в катастрофі XX століття”) розповідається про участь козаків у громадянській війні, про більшовицький терор проти козаків (“розкозачування”), козаків у лавах вермахту в роки Другої світової війни. У розділі 7 (“Ренесанс козацтва в кінці Радянського Союзу?”), де стисло розповідається про діяльність “нового козацтва” (визначення Сергія Маркедонова) в Росії та Україні, характеризуються певні тенденції в його діяльності, зокрема вказано на посилення реакційних ксенофобських тенденцій у середовищі російських козаків. У 8-му розділі розглядаються деякі питання історії козацтва: козацького жіноцтва, зокрема всупереч стереотипам слушно відзначається, що “більшість запорозьких козаків мали сім’ї в українських прикордонних містечках” (с. 91); ставиться питання про існування козацької нації, яке порушувалося ще в кінці XVIII ст. (А. Каппелер дає негативну відповідь на це питання), розглядається козацька тематика у фольклорі (наприклад, в українських народних думах), літературі, мистецтві (наприклад, “козак Мамай”), історіографії (наприклад, “Історія Русів”) і т. д. (підрозділ “Факти і міфи”); подано характеристику козацтва у порівнянні з іншими прикордонними об’єднаннями (гайдуки, ускоки, граничари тощо), навіть з піонерами американського дикого Заходу, відзначаються особливості їхнього менталітету. У післямові (с. 112–113) сказано про деякі відмінності української та російської козакології, називаються імена провідних спеціалістів у цій галузі, міститься подяка всім, хто допоміг автору в роботі над книжкою.

На нашу думку, А. Каппелеру вдалося в лаконічній формі подати обширну історію козацтва і донести до західного читача справді науковий погляд на суть цього складного історичного явища.